

PRZEWLEKŁOŚĆ POSTĘPOWANIA W SPRAWACH CYWILNYCH

redakcja naukowa

Olga Maria Piaskowska, Krzysztof Sadowski

Dariusz Kotłowski, Olga Maria Piaskowska
Aleksandra Rutkowska, Krzysztof Sadowski

BIBLIOTEKA SĄDOWA

Wolters Kluwer

PRZEWLEKŁOŚĆ POSTĘPOWANIA W SPRAWACH CYWILNYCH

redakcja naukowa

Olga Maria Piaskowska, Krzysztof Sadowski

Dariusz Kotłowski, Olga Maria Piaskowska

Aleksandra Rutkowska, Krzysztof Sadowski

BIBLIOTEKA SĄDOWA

Stan prawny na 23 listopada 2015 r.

Wydawca
Magdalena Stojek-Siwińska

Redaktor prowadzący
Joanna Maż

Opracowanie redakcyjne
Anna Krzesz

Łamanie
Wolters Kluwer

Autorstwo poszczególnych części:

Dariusz Kotłowski – rozdz. I pkt 3.3, 3.4; rozdz. II pkt 9; rozdz. III pkt 4–7; rozdz. IV pkt 1, 2, 4, 5, 7.2.4, 9

Olga Maria Piaskowska – rozdz. I pkt 1; rozdz. II pkt 6; rozdz. III pkt 1.1.1–1.1.3, 1.1.5; rozdz. IV pkt 7.2.3, 8; rozdz. V pkt 1, 2

Olga Maria Piaskowska, Krzysztof Sadowski – rozdz. II pkt 1–4, 8

Olga Maria Piaskowska, Aleksandra Rutkowska – rozdz. III pkt 3

Aleksandra Rutkowska – rozdz. I pkt 3.1; rozdz. II pkt 5; rozdz. III pkt 1.1.4; rozdz. V pkt 3

Krzysztof Sadowski – rozdz. I pkt 2, 3.2; rozdz. II pkt 7; rozdz. III pkt 2; rozdz. IV pkt 3, 5.1, 6.1, 6.2, 6.3, 6.4, 7.1, 7.2.1, 7.2.2

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

prawolubni

SZANUJMY PRAWO I WŁASNOŚĆ
Więcej na www.legalnakultura.pl
POLSKA IZBA KSIĄŻKI

© Copyright by
Wolters Kluwer SA, 2016

ISBN: 978-83-264-9491-8

Wydane przez:
Wolters Kluwer SA

Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19

e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl
księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	9
Wprowadzenie	11
Rozdział I	
Wieloaspektowość zjawiska przewlekłości	15
1. Przewlekłość postępowania w aspekcie psychologicznym	15
2. Aspekt socjologiczny przewlekłości postępowania	18
3. Prawny i ekonomiczny aspekt przewlekłości postępowania	21
3.1. Prawo do rzetelnego procesu według art. 6 ust. 1 EKPC	21
3.2. Prawo do rozpoznania sprawy bez zbędnej zwłoki jako zasada konstytucyjna	30
3.3. Ustawowa zasada szybkości postępowania w ustawie – Kodeks postępowania cywilnego oraz mechanizmy służące jej realizacji	34
3.3.1. Skarga na przewlekłość jako metoda realizacji postulatu szybkości postępowania	37
3.3.2. Środki dyscyplinujące strony postępowania i wspieranie postępowania przez sąd	40
3.4. Przewlekły proces a koszty postępowania	41
Rozdział II	
Charakter i przedmiot skargi na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki	44
1. Uwagi ogólne	44
2. Charakter prawny skargi o stwierdzenie przewlekłości postępowania	45
3. Model postępowania ze skargi. Problematyka zaskarżalności orzeczenia	48
4. Pojęcie „sprawy w toku”. Dopuszczalność skargi na przewlekłość postępowania w postępowaniu cywilnym	50
5. Skarga jako skuteczny środek prawny w rozumieniu art. 13 EKPC	53
6. Działanie podmiotu prowadzącego sprawę powodujące nieuzasadnioną zwłokę	58
7. Brak działań podmiotu prowadzącego sprawę powodujący nieuzasadnioną zwłokę i tzw. problemy systemowe	63
7.1. Bezczynność podmiotu prowadzącego sprawę	63

7.2. Problemy systemowe mogące przyczynić się do przewlekłości postępowania	66
8. Przewlekłość postępowania a wyznaczenie odległego terminu rozprawy	68
9. Przyczynienie się strony lub uczestnika postępowania do zwłoki	71

Rozdział III

Przewlekłość postępowania w sprawach cywilnych i sposoby jej zapobiegania

1. Postępowanie przed sądem pierwszej instancji	77
1.1. Postępowanie procesowe	77
1.1.1. Postępowanie w sprawach cywilnych i gospodarczych	77
1.1.1.1. Czynności przewodniczącego wydziału	78
1.1.1.2. Wyznaczenie posiedzenia niejawnego (brak czynności, zwleknięcie z ich podjęciem)	81
1.1.1.3. Wyznaczenie i przebieg rozprawy	86
1.1.1.4. Postępowanie dowodowe	89
1.1.1.5. Nieuzasadnione odroczenie rozprawy	93
1.1.1.6. Problematyka doręczeń sądowych a ewentualna przewlekłość postępowania	94
1.1.1.7. Dyskrecjonalna władza sądu jako element dyscyplinujący strony i ułatwiający przyspieszenie postępowania	95
1.1.2. Postępowanie w sprawach małżeńskich	97
1.1.3. Postępowanie w sprawach ze stosunków między rodzicami a dziećmi	99
1.1.4. Postępowanie w sprawach z zakresu prawa pracy i ubezpieczeń społecznych	100
1.1.5. Postępowanie uproszczone	104
2. Postępowanie nieprocesowe	105
2.1. Sprawy z zakresu prawa osobowego	106
2.1.1. Uznanie za zmarłego i stwierdzenie zgonu	107
2.1.2. Sprawy o ubezwłasnowolnienie	111
2.2. Sprawy z zakresu prawa rodzinnego, opiekuńczego i kurateli	113
2.3. Sprawy z zakresu prawa rzeczowego	114
2.4. Sprawy z zakresu prawa spadkowego	115
2.5. Sprawy działowe	117
2.6. Sprawy depozytowe	119
2.7. Sprawy wieczystoksięgowe	120
3. Przewlekłość postępowania a czasowe wstrzymanie jego biegu	120
4. Postępowanie przed sądem drugiej instancji	123
4.1. Postępowanie apelacyjne	123
4.2. Postępowanie zażaleniowe	127
5. Postępowanie przed Sądem Najwyższym	128
6. Postępowanie zabezpieczające	130
7. Postępowanie egzekucyjne	131

Rozdział IV

Postępowanie w sprawie skargi strony na naruszenie prawa do rozpoznania

sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki	135
1. Podmiot uprawniony do wniesienia skargi	135
2. Sąd właściwy do rozpoznania skargi i jego skład	136
3. Właściwość sądu w razie przekazania sprawy według właściwości oraz przewlekłości spowodowanej przez sąd wykonujący odezwę o udzielenie pomocy sądowej	138
4. Termin do wniesienia skargi	139
5. Wymagania formalne i fiskalne skargi	141
5.1. Zwolnienie od opłaty od skargi	145
6. Rozpoznanie skargi	146
6.1. Odpowiednie stosowanie przepisów o zażaleniu	146
6.2. Obowiązek zawiadomienia Skarbu Państwa	148
6.3. Termin rozpoznania skargi	149
6.4. Zakres rozpoznania skargi i kognicja sądu	150
7. Wydanie orzeczenia w przedmiocie skargi	153
7.1. Przesłanki oddalenia skargi	153
7.2. Uwzględnienie skargi	155
7.2.1. Uwagi ogólne	155
7.2.2. Zalecenia co do podjęcia określonych czynności	156
7.2.3. Zasądzenie „odpowiedniej sumy pieniężnej”. Jej charakter i wypłata	158
7.2.4. Orzekanie o kosztach postępowania	163
8. Cofnięcie skargi	166
9. Ponowna skarga	166

Rozdział V

Prawo do odszkodowania i zadośćuczynienia z tytułu przewlekłości

postępowania w sprawie. <i>Case study</i>	169
1. Orzeczenie uwzględniające skargę strony na przewlekłość postępowania jako prejudykat	169
2. Prawo do dochodzenia odszkodowania od Skarbu Państwa na zasadach ogólnych	171
3. <i>Case study</i>	177
3.1. Wyrok pilotażowy ETPC z dnia 7 lipca 2015 r. w sprawie <i>Rutkowski i inni v. Polska</i> (połączone skargi nr 72287/10, 13927/11 i 46187/11)	177
3.1.1. Problematyka „fragmentacji” postępowań	178
3.1.2. Problematyka wysokości przyznanego świadczenia pieniężnego	179
3.2. Rozsądnosc terminu rozpoznania sprawy w orzecznictwie ETPC (przegląd orzecznictwa)	182
3.2.1. Określenie czasu trwania postępowania	182
3.2.2. Opóźnienia zawinione przez organy naruszające „rozsądnny termin”	183

3.2.3. Korzystanie przez stronę z uprawnień a „rozsądny czas” rozpoznania sprawy	184
3.3. Nadmierny formalizm w orzecznictwie sądów krajowych ze skargi na przewlekłość w orzecznictwie ETPC	185
Podsumowanie	187
Bibliografia	189
O autorach	207

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty prawne

EKPC	–	Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.)
Konstytucja RP	–	Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)
k.c.	–	ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 121 z późn. zm.)
k.p.c.	–	ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 101 z późn. zm.)
p.u.s.p.	–	ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych (tekst jedn.: Dz. U. z 2015 r. poz. 133 z późn. zm.)
r.u.s.p.	–	rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 czerwca 2015 r. – Regulamin urzędowania sądów powszechnych (Dz. U. poz. 925)
u.s.n.p.s.	–	ustawa z dnia 17 czerwca 2004 r. o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym lub nadzorowanym przez prokuratora i postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki (Dz. U. Nr 179, poz. 1843 z późn. zm.)

Czasopisma i publikatory

Mon. Praw.	–	Monitor Prawniczy
M.P.	–	Monitor Polski
ONSA	–	Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego
ONSAiWSA	–	Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego i Wojewódzkich Sądów Administracyjnych
OSNC	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna (od 1962 r. do końca 1994 r. – OSNCP)
OSNP	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy (od 1994 r. do początku 2003 r. – OSNAP)
OTK	–	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego

OTK-A, OTK-B	–	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego – Seria A, Seria B
PiP	–	Państwo i Prawo
PiZS	–	Prawo i Zabezpieczenie Społeczne
PPE	–	Przegląd Prawa Egzekucyjnego
Prok. i Pr.	–	Prokuratura i Prawo
PS	–	Przegląd Sądowy
RPEiS	–	Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny

Inne

ETPC	–	Europejski Trybunał Praw Człowieka
NSA	–	Naczelny Sąd Administracyjny
SA	–	sąd apelacyjny
SN	–	Sąd Najwyższy
SO	–	sąd okręgowy
TK	–	Trybunał Konstytucyjny
WSA	–	wojewódzki sąd administracyjny

WPROWADZENIE

Skarga na przewlekłość postępowania funkcjonuje w polskim systemie prawnym jako jednolity środek prawny dla postępowania cywilnego, karnego oraz sądowoadministracyjnego. Reguluje ją ustawa z dnia 17 czerwca 2004 r. o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym lub nadzorowanym przez prokuratora oraz postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki (Dz. U. Nr 179, poz. 1843 z późn. zm.).

Uchwalenie omawianej ustawy było wynikiem wykonania wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Kudła v. Polska* (skarga nr 30210/96)¹. Trybunał stwierdził wówczas, że polskie prawo krajowe nie dysponowało krajowym środkiem odwoławczym, z którego mógłby skorzystać skarżący w celu wyegzekwowania swoich uprawnień związanych z przewlekłością postępowania. Od czasu wejścia w życie tej ustawy minęło ponad 10 lat, a jej funkcjonowanie – w niektórych aspektach – było i nieśtety nadal jest przez Trybunał oceniane negatywnie.

Pierwszym dostrzeżonym przez Trybunał problemem była wysokość kwot zasądzanych na rzecz osoby, w której sprawie stwierdzono przewlekłość². W tych orzeczeniach Trybunał wskazywał na nieskuteczność środka, jakim jest skarga na przewlekłość, i stwierdzał naruszenie art. 13 EKPC. Wskazane orzeczenie spowodowało zmianę ustawy i podwyższenie widełek, w ramach których sędziowie dokonują wyboru odpowiedniej kwoty pieniężnej, a ponadto obecnie wprowadzono obowiązek jej zasądzenia, jeżeli strona złoży stosowny wniosek. Orzecznictwo Trybunału doprowadziło także do zmiany linii orzeczniczej utrwalonej przez Sąd Najwyższy w odniesieniu do zakresu rozpoznania skargi, czego wynikiem jest uchwała składu 7 sędziów SN z dnia 28 marca 2013 r., III SPZP 1/13³. W ocenie Trybunału nadal jednak w zakresie kwot przyznawanych skarżącym skarga na przewlekłość nie stanowi skutecznego środka prawnego, co wprost wynika z wydanego 7 lipca 2015 r. wyroku pilotażowego przeciwko Polsce⁴. Nie ulega zatem wątpliwości, że przywołaną ustawę czekają kolejne zmiany, które – należy mieć nadzieję – doprowadzą do uregulowania tego środka prawnego w taki sposób, aby mógł on być uznany za skuteczny środek prawny w rozumieniu art. 13 EKPC.

¹ LEX nr 42804.

² Np. wyrok z dnia 23 października 2007 r. w sprawie *Tur v. Polska* (skarga nr 21695/05), LEX nr 313227 oraz wyrok z dnia 13 listopada 2007 r. w sprawie *Zwoźniak v. Polska* (skarga nr 25728/05), LEX nr 593296.

³ OSNP 2013, nr 23–24, poz. 292.

⁴ Wyrok ETPC z dnia 7 lipca 2015 r. w sprawie *Rutkowski i inni v. Polska* (połączone skargi nr 72287/10, 13927/11 i 46187/11), LEX nr 1749574.

Jednym z celów stawianych środkowi prawnemu, jakim jest skarga na przewlekłość, jest przeciwdziałanie przewlekłości postępowania. Podstawowym kryterium oceny wystąpienia przewlekłości postępowania jest odpowiedź na pytanie, czy postępowanie w sprawie trwa dłużej niż jest to konieczne do jej rozpoznania. Pojęcie przewlekłości, jak zasadnie wskazuje się w doktrynie, nie jest tożsame z pojęciem długości trwania procesu, a jej wystąpienie nie zależy jedynie od czasu trwania postępowania⁵. Czas jest zatem jednym z czynników wpływających na ocenę, czy w konkretnej sprawie doszło do zwłoki w jej rozpoznaniu. Poza czynnikiem czasu wpływ na ocenę, czy w sprawie doszło do przewlekłości postępowania, znaczenie mają takie elementy, jak: terminowość i prawidłowość podjętych czynności, charakter sprawy, stopień jej skomplikowania (pod względem faktycznym i prawnym), znaczenie rozstrzygnięcia końcowego dla strony oraz jej zachowanie w toku postępowania⁶. Postępowanie jest zatem prowadzone przewlekłe wówczas, gdy jest ono długotrwałe, prowadzone rozwlekłe i trwa ponad konieczność wyjaśnienia okoliczności faktycznych i prawnych niezbędnych do końcowego rozstrzygnięcia i będących w związku z przyczynowym działaniem lub bezczynnością sądu⁷. Ocena, czy w danej sprawie mamy do czynienia z przewlekłością postępowania, może mieć miejsce jedynie *in concreto*.

Powszechnie podnosi się obecnie, że sądy powszechne są przeciążone, a sędziowie mają w swoich referatach coraz więcej spraw, co wpływa na przewlekłość postępowania⁸ i stanowi jedną z jego przyczyn. Wzrost liczby spraw przekazanych do rozpoznania sądom bez wątpienia może stanowić właściwy kierunek przy poszukiwaniu impulsów przewlekłości postępowania, ale z całą pewnością nie uzasadnia istnienia tego zjawiska i jego przyczyn. Aneta Łazarska wskazuje, że „nadmierne przeciążenie sądów tłumaczy tendencję do odraczania posiedzeń, zawieszania postępowań czy otwierania rozprawy na nowo celem uzupełnienia materiału dowodowego procesowego”⁹. Trudno się zgodzić z tym stanowiskiem. Liczba spraw w referacie nie uzasadnia podejmowania nieprawidłowych czynności. Terminowość podejmowania zadań przez sędziego wymaga w pierwszej kolejności opanowania umiejętności rozplanowania powierzonych mu zadań, a przede wszystkim właściwego zaplanowania przebiegu postępowania. Umiejętne zorganizowanie pracy pozwala na terminowe podejmowanie czynności, a przede wszystkim może skutecznie uchronić sąd przed zarzutem przewlekłego prowadzenia postępowania. W literaturze podnosi się także, że do przewlekłości postępowania przyczynia się również zła organizacja pracy sądów, system doręczeń korespondencji sądowej czy braki kadrowe¹⁰. Wszystkie te problemy mogą wpłynąć na czas rozpoznania sprawy i przyczynić się do zaistnienia przewlekłości postępowania. Mogą one ekskulpować sędziów czy personel pomocniczy od odpowiedzialności za zaistniały stan rzeczy, nie zwalniają jednak z odpowiedzialności Skarb Państwa. Obowiązkiem państwa jest bowiem zapewnienie takiej

⁵ Zob. L. Kania, *Ustawa o skardze na przewlekłość postępowania karnego w praktyce sądów polskich. Wybrane zagadnienia i uwagi krytyczne*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Prawo i Administracja 2012, z. 95, s. 482.

⁶ Zob. C. Klak, *Pojęcie przewlekłości postępowania sądowego*, Prok. i Pr. 2008, nr 12, s. 68.

⁷ Zob. postanowienie SA w Krakowie z dnia 22 marca 2001 r., II S 1/07, KZS 2007, z. 3, s. 42.

⁸ Zob. na przykład publikacje zamieszczone w dzienniku Rzeczpospolita, *Lawina spraw w sądach*, z 2 października 2013, <http://prawo.rp.pl/artukul/1053437.html> [dostęp: 15.05.2015 r.].

⁹ A. Łazarska, *Sędziowskie kierownictwo postępowaniem cywilnym przed sądem pierwszej instancji*, Warszawa 2013, s. 164.

¹⁰ I. Wrońska, *Przewlekłość postępowania sądowego*, Jurysta 2005, nr 5, s. 13.

organizacji sądów, środków finansowych, wyposażenia technicznego oraz obsady kadrowej, która pozwoli na sprawne funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości.

Niniejsza monografia zawiera pełne omówienie problematyki zarówno przewlekłości postępowania w sprawach cywilnych, jak i przewidzianego przez polskiego ustawodawcę środka prawnego mającego służyć jej zwalczaniu. Jej wartość wyznacza nie tylko pełne omówienie przepisów ustawy, znajdujące się w teoretycznej części rozważań (rozdział III), lecz także omówienie wieloaspektowości tego zjawiska (rozdział I) oraz pominięte dotychczas w literaturze omówienie praktycznych aspektów związanych z tym zagadnieniem (rozdział III). Odrębna część rozważań poświęcona została postępowaniu ze skargi oraz orzeczeniom mogącym w tym postępowaniu zapaść (rozdział IV), a także problematyce odpowiedzialności odszkodowawczej Skarbu Państwa wynikającej z przewlekłe prowadzonego postępowania (rozdział V). W monografii zawarto także omówienie istotnych dla problematyki przewlekłości orzeczeń ETPC, w tym przede wszystkim wydanego przeciwko Polsce w dniu 7 lipca 2015 r. wyroku pilotażowego (rozdział V). W ramach praktycznej części publikacji omówiliśmy problematykę czynności mogących w określonej sytuacji doprowadzić do przewlekłości postępowania (z uwzględnieniem postępowań w poszczególnych sprawach), prezentując istniejące w tym zakresie orzecznictwo, zarówno sądów powszechnych, jak Sądu Najwyższego oraz ETPC, a także – gdzie było to niezbędne – orzecznictwo sądów administracyjnych.

Monografia stanowi najobszerniejsze na rynku opracowanie poświęcone problematyce przewlekłości postępowania w sprawach cywilnych. Uwzględnia ona stan prawny na dzień 31 lipca 2015 r.

Książka jest adresowana do praktyków – zarówno sędziów, jak i pełnomocników profesjonalnych (adwokatów i radców prawnych), może także stanowić cenne źródło wiedzy dla aplikantów powyższych zawodów, a także referendarzy sądowych i asystentów sędziów.

redaktorzy naukowii
dr Olga Maria Piaskowska
dr Krzysztof Sadowski

Warszawa, 31 lipca 2015 r.

WIELOASPEKTOWOŚĆ ZJAWISKA PRZEWLEKŁOŚCI

1. Przewlekłość postępowania w aspekcie psychologicznym

Przewlekłość postępowania cywilnego w kontekście przedmiotu niniejszych rozważań, jakim jest skarga na stwierdzenie przewlekłości w oparciu o ustawę o skardze, należy uznać za zjawisko związane z funkcjonowaniem wymiaru sprawiedliwości, a zatem mogące mieć znaczenie jedynie normatywne. Przebieg procesu cywilnego jest uregulowany w kodeksie postępowania cywilnego; zarówno sąd, jak i uczestniczące w tym postępowaniu strony (uczestnicy) dokonują zatem czynności normatywnie uregulowanych. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że czynności te – zarówno po stronie sądu, jak i stron (uczestników) – mają wymiar ludzki w tym znaczeniu, że pod każdą z nich kryje się indywidualna jednostka (człowiek). Z tego też względu warto uwzględnić psychologiczny aspekt zjawiska przewlekłości postępowania, tj. podjąć próbę określenia, czy przewlekłość postępowania ma wpływ na zachowania jednostki i ewentualnie w jaki sposób może wpłynąć na to zachowanie.

Zachowanie się człowieka (w najbardziej ogólnym ujęciu) jest sterowane przez czynniki wewnętrzne i zewnętrzne (stymulatory)¹¹. Stymulatory zewnętrzne człowiek percypuje jako strumień informacji, stosownie do mechanizmów orientacyjno-poznawczych¹². Poza angażowaniem sieci poznawczej, informacje te generują w podmiocie powstanie emocji: pozytywnych, negatywnych, a czasem także ambiwalentnych, o różnym stopniu natężenia¹³. Z uwagi na fakt, że człowiek jest istotą społeczną, to właśnie bodźce społeczne (znaki i znaczenia społeczno-kulturowe) tworzą zbiór stymulatorów/generatorów emocji¹⁴. Źródłem emocji jest więc obiektywnie istniejąca rzeczywistość. Człowiek, odzwierciedlając ją, ustosunkowuje się do niej; przyjmuje określoną postawę. „Postawą wobec dowolnego obiektu (przedmiotu, zdarzenia, idei, innej osoby) nazywamy skłonność do pozytywnego lub negatywnego ustosunkowania się człowieka do tego obiektu”¹⁵. Ustosunkowanie się do tego obiektu może mieć charakter emocjonalny lub rozumowy¹⁶. Spo-

¹¹ Paradygmat stworzony przez T. Tomaszewskiego – T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*, Warszawa 1979, s. 17 i n.

¹² Zob. J.M. Stanik, *Psychologia sądowa*, Warszawa 2013, s. 79.

¹³ Zob. *ibidem*.

¹⁴ Zob. *ibidem*, s. 99.

¹⁵ B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi: zarys psychologii społecznej*, Warszawa 2002, s. 79.

¹⁶ Zob. J.M. Stanik, *Psychologia...*, s. 104.

sób, w jaki człowiek ustosunkuje się do określonego obiektu (w powołanym wyżej znaczeniu), zależy przede wszystkim od jego osobowości, a także jego doświadczeń. W procesie regulacji zachowań człowieka istotne znaczenie ma, za każdym razem, fragment posiadanej przez nas wiedzy (potrzebnej i funkcjonalnej w danej chwili)¹⁷. Do zakodowanych w naszej pamięci doświadczeń odwołujemy się za każdym razem, gdy znajdujemy się w sytuacji podobnej lub takiej, w której określone doświadczenia okazują się potrzebne.

Przewlekłość postępowania cywilnego może mieć znaczenie dla strony (uczestnika) z dwóch względów. Po pierwsze, znaczenie ma ustosunkowanie się strony (uczestnika) do tego obiektu, które może mieć charakter emocjonalny lub rozumowy, a w konsekwencji mieć wpływ na dalszy tok postępowania (z uwagi na proces podejmowania decyzji). Po drugie, udział w przewlekłym postępowaniu stanowić będzie doświadczenie, do którego w określonym momencie (np. w przypadku możliwości zainicjowania kolejnego procesu sądowego) odwoływać się będzie człowiek poprzez swoje zachowanie. Bliższe wyjaśnienie tej tezy wymaga krótkiego scharakteryzowania procesu podejmowania decyzji przez osobę.

W proces podejmowania decyzji zaangażowana jest sfera poznawcza, emocjonalna i motywacyjna człowieka. Na sposób podejmowania decyzji wpływają zarówno czynniki względnie stałe osobowościowe, jak i sytuacyjne. Osobowość rozumiana jest jako trwała organizacja procesów psychicznych kierujących zachowaniem, jako organizacja wrodzonych (np. cechy temperamentu) i nabytych dyspozycji i schematów reagowania jednostki, względnie stała, spójna, specyficzna dla jednostki, powstała jako wynik dojrzewania, uczenia się (nabywania doświadczeń) i przystosowania, determinująca dalszy rozwój i przystosowanie jednostki¹⁸. W procesie podejmowania decyzji istotne są zatem kwestie osobowościowe danej jednostki (w inny sposób decyzje podejmuje jednostka bardziej racjonalna, inaczej emocjonalna), a także istotny jest czynnik sytuacyjny – okoliczności, w jakich ta jednostka się znalazła. Ważne jest także doświadczenie życiowe, które w sytuacjach podobnych do tych, których jednostka doświadczyła, podświadomie uruchamia określone schematy zachowania. Inną decyzję podejmie jednostka, która w określonej sytuacji znajduje się po raz pierwszy, a inną jednostka, dla której ta sytuacja nie jest pierwszą, bądź wcześniej znalazła się w sytuacji podobnej. Jakie znaczenie proces podejmowania decyzji może mieć dla oceny ewentualnej przewlekłości postępowania sądowego? Otóż trzeba podkreślić, że proces sądowy (cywilny) jest z reguły następstwem sporu międzyludzkiego. Inicjowany jest, po pierwsze, w sytuacji, z której człowiek nie widzi innego wyjścia, a emocje nie pozwalają na polubowne zakończenie sporu. Istnieje także druga możliwość, a mianowicie określona jednostka może nie być wcale zainteresowana polubownym rozwiązaniem sporu, albowiem jej cechy osobowościowe (oraz doświadczenie) sprawiają, że podejmuje decyzje o sporze sądowym bezzwłocznie, uważając, że jest to najwłaściwszy sposób na rozstrzygnięcie danej sytuacji. W obu tych przypadkach sąd (a *de facto* siedzący za stołem sędziowskim człowiek) postrzegany jest jako panaceum na powstałe problemy, pokładana jest w nim nadzieja, że ostatecznie rozstrzygnie spór, przyznając rację jednej ze stron. Z oczywistych względów obie strony

¹⁷ Zob. *ibidem*, s. 151.

¹⁸ Zob. S. Siek, *Struktura osobowości*, Warszawa 1986, s. 14.

liczą, że to jej racje zostaną uwzględnione. Dla niniejszych rozważań istotny jest fakt, iż u źródła sporu sądowego leżą ludzkie emocje; emocje, które w mniejszym lub większym stopniu wpływają na proces decyzyjny jednostki uczestniczącej w sporze. Znaczenie ma tutaj także osobowość jednostki – jedni, pomimo emocji, są zdolni do pojęcia racjonalnych decyzji, inni działają pod wpływem chwili, pozwalając, aby ich zachowanie sterowane było przez emocje. Powszechnie uważa się, że emocje są złym doradcą; dopiero, gdy natężenie, siła doznań, przeżyć jednostki zmniejszy się, możliwe jest podjęcie decyzji bardziej wyważonej. Nie ma to jednakże znaczącego wpływu na ocenę prawidłowości, trafności podjętych decyzji; te podjęte pod wpływem emocji mogą być trafne i uznane za prawidłowe z racjonalnego punktu widzenia. Emocje stają się zatem nieodzownym elementem sporu sądowego, a zatem i postępowania cywilnego. Przewlekłość postępowania, bez względu na przyczynę jej zaistnienia, powoduje, że emocje te stają się silniejsze i co do zasady stają się one z czasem bardziej negatywne, a zatem i dotkliwsze dla stron. Możliwa jest oczywiście sytuacja, w której przewlekłość postępowania leży w interesie jednej ze stron i wówczas taka sytuacja może wywoływać emocje pozytywne – jest to jednak wyjątkowy przypadek. Niemniej nawet wówczas emocje pozostają, mogą one mieć jedynie mniejszą intensywność. Jednak to nie podejmowanie decyzji pod wpływem emocji czy stresu należy uznać za najistotniejsze z punktu widzenia psychologicznego aspektu przewlekłości postępowania. Nie ulega bowiem wątpliwości, że przedłużający się ponad miarę proces ma wpływ na wzrost emocji, a te z kolei wpływają na sposób zachowania się stron (uczestników). Sposób zachowania jest przy tym różny w zależności od osobowości jednostki. Na niektóre osoby przedłużające się postępowanie i związane z tym emocje nie będą miały znaczącego wpływu, na inne – tak. Wzrost emocji może potęgować istniejące już na wstępie sporu sądowego poczucie pokrzywdzenia (szczególnie po stronie osoby, która wystąpiła do sądu o udzielenie ochrony prawnej), co może pociągać za sobą szereg decyzji nie zawsze korzystnych. Często mówi się, że system wymiaru sprawiedliwości „wciąga”; jest to pewnego rodzaju machina, na której działania nie zawsze mamy wpływ. W przypadku przedłużających się procesów sądowych często emocje odgrywają główną rolę (nie rzadko są one także przekazywane młodszemu pokoleniu), co z kolei powoduje, że pod koniec procesu jego uczestnicy nie zawsze wiedzą, o co spór się toczy. W takiej sytuacji zakończenie procesu sądowego nie zawsze powoduje ulgę, radość z rozwiązania niekomfortowej sytuacji, albowiem często (tak może być np. po dziesięciu latach sporu) istniejący spór i związana z nim konieczność uczestnictwa w posiedzeniach sądowych stają się elementem codziennego życia jego uczestników. Tym samym zakończenie sporu tworzy pewnego rodzaju emocjonalną pustkę. Im dłużej trwa proces sądowy, tym więcej jest w nim emocji. U innych osób wzrost negatywnych emocji spowodowanych przedłużającym się postępowaniem, a zatem i stanem niepewności co do jego rezultatu, może powodować zwątpienie i chęć poddania się, co także może przełożyć się na podejmowanie określonych czynności procesowych. Tego rodzaju postawa może w procesie przejawiać się zaprzestaniem podejmowania czynności procesowych, niepodjęciem obrony swoich praw (gdy strona nie korzysta z pomocy profesjonalnego pełnomocnika), co z kolei może prowadzić do przegrania sporu sądowego. Taka porażka odczuwana jest wówczas bardzo dotkliwie, albowiem zwiększa poczucie krzywdy.

Istotny jest także fakt, że przewlekłość postępowania z udziałem określonych jednostek tworzy w ich pamięci zapis negatywnego doświadczenia – schemat, do którego pamięć tej jednostki odwoła się w podobnej sytuacji. Negatywny obraz, który pozostanie w pamięci, sprawi, że konieczność ponownego uczestnictwa w procesie cywilnym będzie od początku nacechowana negatywnym nastawieniem do sądu oraz jego pracy.

Przedłużający się proces wywołuje (lub potęguje) także poczucie krzywdy, z którym *de facto* każdy uczestnik sporu do sądu przychodzi. W przypadku przewlekłości postępowania istnieje możliwość naruszenia dóbr osobistych osoby poszukującej ochrony swoich praw na drodze sądowej. „Dobra osobiste ujmowane są w kategoriach obiektywnych jako wartości o charakterze niemajątkowym, ściśle związane z człowiekiem, decydujące o jego bycie, pozycji w społeczeństwie, będące wyrazem odrębności fizycznej i psychicznej oraz możliwości twórczych, powszechnie uznane w społeczeństwie i akceptowane przez system prawny. Nierozzerwalne związanie tych wartości jako zespołu cech właściwych człowiekowi, stanowiących o jego walorach, z jednostką ludzką wskazuje na ich bezwzględny charakter, towarzyszący mu przez całe życie, niezależnie od sytuacji, w jakiej znajduje się w danej chwili”¹⁹. Fakt, iż przedłużający się proces sądowy może powodować krzywdę moralną, która powinna zostać naprawiona w drodze zadośćuczynienia, jest podkreślany także w orzecznictwie ETPC²⁰ w kontekście skuteczności środka, jakim powinna być skarga na przewlekłość (rozdział II pkt 5).

Podsumowując dotychczasowe uwagi, należy stwierdzić, że przewlekłość postępowania ma znaczenie z psychologicznego punktu widzenia, albowiem wpływa na sposób podejmowania decyzji przed jednostką oraz prezentowane przez nią zachowania. Przewlekłość postępowania jest negatywnym doświadczeniem, które pozostaje w pamięci jednostki, kreując obraz i sposób postrzegania wymiaru sprawiedliwości. Człowiek, formułując sądy o rzeczywistości, pozwala, aby jego osobiste doświadczenia oraz rezultaty poprzednich obserwacji stanowiły podstawę obrazu, który poznawczo konstruuje²¹. Przede wszystkim jednak przewlekłość postępowania może prowadzić do powstania krzywdy moralnej związanej z długotrwałą niepewnością co do wyniku postępowania czy ze stresem wynikającym z konieczności uczestnictwa w sformalizowanych posiedzeniach sądowych, związanymi z tym kosztami oraz wyrzeczeniami.

2. Aspekt socjologiczny przewlekłości postępowania

Punkt wyjścia dla rozważań socjologicznych stanowi społeczeństwo, a ściślej rzecz ujmując, człowiek jako istota społeczna, będący członkiem tego społeczeństwa²². Pojęciem „społeczeństwo” najczęściej określa się ogół ludzi pozostających we wzajemnych

¹⁹ Zob. wyrok SN z dnia 6 maja 2010 r., II CSK 640/09, LEX nr 598758.

²⁰ Zob. m.in. wyroki ETPC: z dnia 13 listopada 2007 r. w sprawie *Zwoźniak v. Polska* (skarga nr 25728/05), LEX nr 593296; z dnia 26 października 2000 r. w sprawie *Kudła v. Polska* (skarga nr 30210/96), LEX nr 42804; z dnia 14 października 2003 r. w sprawie *D.M. v. Polska* (skarga nr 13557/02), LEX nr 81409; z dnia 25 marca 2003 r. w sprawie *R.O. v. Polska* (skarga nr 77597/01), LEX nr 75565; z dnia 29 marca 2006 r. w sprawie *Apicella v. Włochy* (skarga nr 64890/01), LEX nr 175697.

²¹ Zob. J.M. Stanik, *Psychologia...*, s. 129.

²² Zob. A. Dobieszewski (w): H. Białyszewski, A. Dobieszewski, J. Janicki, *Socjologia*, Warszawa 2003, s. 23 i 25; J. Bolesta-Kukulka, *Socjologia ogólna*, Warszawa 2003, s. 113.

stosunkach wynikających z ich udziału w procesach produkcyjnych i w życiu kulturalnym; ogół obywateli danego kraju, okręgu, miasta etc.²³ Istnieją także inne definicje tego pojęcia²⁴, ich elementem wspólnym jest jednak system międzyludzkich relacji społecznych²⁵. Społeczeństwo, które tworzą ludzie, z punktu widzenia odbioru różnego rodzaju przekazów traktowane jest jako tzw. opinia publiczna; niektórzy nawet demokrację określają mianem rządów opinii publicznej. Opinia publiczna jako zjawisko społeczne o bardzo rozległym polu jest obecnie przedmiotem zainteresowań wielu nauk, w szczególności socjologii²⁶. Z tego też względu istotny jest sposób kształtowania się opinii publicznej, albowiem to właśnie za jego pomocą kształtuje się w społeczeństwie opinia na istotne i drażliwe dla wszystkich problemy. Istotny jest zatem sposób postrzegania wymiaru sprawiedliwości, co z kolei stanowi uzasadnienie podjęcia tej problematyki w ramach publikacji poświęconej przewlekłości postępowania. Nie powinno bowiem ulegać wątpliwości, że przedstawianie wymiaru sprawiedliwości jako przewlekłego, a więc nieefektywnego, powoduje, iż w społeczeństwie kreuje się negatywne opinie na temat działań tej władzy. Skutkiem tego jest negatywna ocena wymiaru sprawiedliwości także przez osoby, które w swoim życiu nigdy nie zetknęły się z sądem ani innym organem wymiaru sprawiedliwości. Człowiek, identyfikując się z treściami prezentowanymi w mediach (albowiem to media są obecnie głównym źródłem wiedzy) socjalizuje się, kształtując społeczną osobowość²⁷. Jak wskazują P. Dahlgren i C. Sparks, pojęcie sfery publicznej społeczeństwa skupia się obecnie wokół kwestii, w jakim stopniu środki przekazu mogą pomóc obywatelom uzyskać wiedzę na temat otaczającego ich świata, jak mogą się ustosunkować do niego oraz podjąć decyzję co do tego, jaki sposób działania przyjąć na podstawie otrzymanej informacji²⁸, która powinna być rzetelna. Praktycznym problemem jest jednak fakt, iż negatywne zdarzenia łatwiej się „sprzedają”, łatwiej je skomentować i przedstawić opinii publicznej. Wynika to po części z komercjalizacji mediów oraz faktu, iż obecnie liczy się przede wszystkim zysk. Powoduje to, że media dążą przede wszystkim do epatowania sensacją i skupiają się na mniej istotnych dla społeczeństwa problemach, na tzw. *human interest*²⁹. Z tego też względu w mediach pojawiają się często informacje o sprawach, które w niekorzystnym świetle stawiają wymiar sprawiedliwości oraz organy powołane do jego sprawowania. Wprawdzie nie ulega wątpliwości, że w praktyce jest część spraw, które – obiektywnie rzecz ujmując – stawiają zarówno sędziów, jak i sądy w bardzo niekorzystnym świetle, niemniej jest to jedynie częściowy obraz, a więc nie jest on rzetelny. Kształtuje on jednak wizerunek wymiaru sprawiedliwości w społeczeństwie, co z kolei powoduje negatywną ocenę pracy sądów i ich pracowników. Przykłady takich

²³ Zob. M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa 1978, s. 295.

²⁴ Zob. Ph. Bagby, *Pojęcie kultury* (w:) A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa 1998, s. 50; J. Kułpińska, *Człowiek jako istota społeczna* (w:) Z. Krawczyk (red.), *Sociologia. Problemy podstawowe*, Warszawa 1991, s. 69; J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 455; J. Turowski, *Sociologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 1994, s. 52.

²⁵ Zob. P.L. Berger, T. Luckman, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983, s. 106.

²⁶ Z. Sareło, *Moralność kształtowania opinii publicznej* (w:) Z. Kobylińska, R.D. Grabowski (red.), *Dziennikarski etos*, Olsztyn 1996, s. 236–248. Zob. także: A. Lepa, *Etyczne i wychowawcze aspekty opinii publicznej*, *Annales. Etyka w życiu gospodarczym* 2009, vol. 12, nr 2, s. 110 oraz wskazana tam literatura.

²⁷ R. Kowalczyk, *Media lokalne w Polsce*, Poznań 2009, s. 79.

²⁸ P. Dahlgren, C. Sparks, *Wstęp* (w:) P. Dahlgren, C. Sparks (red.), *Komunikowanie i obywatelskość*, Wrocław 2007, s. 13.

²⁹ M. Różycka, *Media publiczne a kształtowanie przemian społecznych*, *Naukowy Przegląd Dziennikarski* 2014, nr 1, s. 5. Zob. także: M. Mrozowski, *Media masowe, władza, rozrywka i biznes*, Warszawa 2001, s. 133.

doniesień medialnych można mnożyć; są to nie tylko doniesienia prasowe, lecz także informacje zamieszczane na portalach informacyjnych czy komentarze w radiu i telewizji, mające miejsce choćby po ostatnim wyroku ETPC (wyrok z dnia 7 lipca 2015 r. w sprawie *Rutkowski v. Polska*, którego szczegółowe omówienie znajduje się w ostatnim rozdziale). Większość doniesień medialnych skupiała się na zaprezentowaniu tezy, że „przewlekłość postępowania to w Polsce problem systemowy”, bez bliższego wyjaśnienia tej kwestii, niezrozumiałej dla przeciętnego odbiorcy. Przedstawianie komunikatów o tym, że postępowania sądowe są przewlekłe, kreuje w społeczeństwie negatywny obraz wymiaru sprawiedliwości, choć nie wszystkie postępowania dotknięte są przewlekłością. Co więcej, można stwierdzić, że większość postępowań prowadzona jest sprawnie. Niemniej w społecznym odbiorze sądy oceniane są negatywnie. Spowodowane jest to przede wszystkim przedłużającymi się i rozciągniętymi w czasie procesami oraz złą organizacją pracy sądów³⁰.

Przewlekłość postępowania sądowego jest obecnie „piętą achillesową” polskiego sądownictwa i od 2003 roku stanowi najczęstszą przyczynę naruszenia przez Rzeczpospolitą Polską art. 6 EKPC. Jednocześnie zauważyć należy, że ostatnie lata wskazują, iż naruszenie przewlekłości postępowania sądowego wzrasta w krajach Europy Środkowej i Wschodniej (Polska, Słowacja, Węgry, Czechy), ale istnieje również w państwach Europy Zachodniej, np. we Francji oraz Portugalii³¹.

Zwrócić także warto uwagę, że wynikiem tego negatywnego odbioru jest niekiedy podejmowanie przez ustawodawcę działań zmierzających do poprawy sytuacji albo też jedynie poprawy wizerunku. Podkreślić należy, że prawo musi być bezwzględnie stanowione z poszanowaniem zasad zaufania obywateli do państwa i prawa, jawności, stabilności, zasady legalizmu, prawidłowej legislacji, a przede wszystkim zasady bezpieczeństwa prawnego oraz zasady pewności prawa. Zasady te stanowią fundament demokratycznego państwa prawnego i wpływają na siłę państwa oraz samego prawa. W żadnym wypadku nie może dochodzić do sytuacji, kiedy to wartość, jaką jest prawo, podlega swobodnemu uznaniu organu postulującego przeprowadzenie w nim zmiany. Odpowiedzialnie i fachowo prowadzona polityka nigdy nie może być podstawą zmiany prawa w sposób incydentalny, tylko i wyłącznie dla potrzeb chwili.

W żadnym wypadku nie można się godzić, aby układ sił politycznych w parlamencie, gdzie niejednokrotnie realizowane są obietnice wyborcze oraz swoiste „zapotrzebowanie społeczne”, kreował sytuację, w której nowe regulacje lub też zmiany w obowiązującym prawie tworzone są pod wpływem silnych impulsów potęgowanych przez środki masowego przekazu. Prawo tworzone na potrzeby chwili nigdy nie będzie regulacją kompleksową i dobrą, a tym bardziej przemyślaną. Prawo tworzone incydentalnie zawsze będzie chaotyczne, konieczne tylko i wyłącznie dla potrzeby chwili, będzie miało przymiot aktywności dla osiągnięcia efektów emocjonalnych i będzie sprzeczne przede wszystkim z zasadami pewności prawa oraz prawidłowej legislacji. Prawo tworzone w taki sposób może być odbierane tylko i wyłącznie jako służące ochronie interesów rządzących oraz ściśle powiązanych z nimi określonych grup społecznych (lobbing). Dowolność oraz przypadkowość wprowadzanych w życie przepisów prawnych jest złamaniem zasady

³⁰ Zob. I. Wrońska, *Przewlekłość...*, s. 7 i n.

³¹ *Ibidem*, s. 7 i 8.

prawidłowej legislacji, a nieracjonalne działania ustawodawcy oraz zaniedbania nie mogą mieć miejsca w systemie demokratycznego państwa prawnego.

Jednakże trzeba zauważyć, że ustawa o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu przygotowawczym prowadzonym lub nadzorowanym przez prokuratora i postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki przyczynia się do lepszej i bardziej wydajnej pracy sądów, choć nie w każdym zakresie ETPC traktuje ją jako skuteczny środek w rozumieniu art. 13 EKPC (rozdział II pkt 5). Oczywiście przedmiotowa ustawa nie rozwiązuje wszystkich problemów w aspekcie systemowym w kontekście szeroko rozumianego wymiaru sprawiedliwości.

3. Prawny i ekonomiczny aspekt przewlekłości postępowania

3.1. Prawo do rzetelnego procesu według art. 6 ust. 1 EKPC

Prawo jednostki do rzetelnego publicznego procesu sądowego, które zajmuje ważne miejsce w demokratycznym społeczeństwie w rozumieniu EKPC, ma ogromne znaczenie dla prawidłowego działania mechanizmów demokracji i z tego powodu nie może być wąsko interpretowane³².

Artykuł 6 EKPC ustala zespół gwarancji rzetelnego procesu, czyni to w sposób rozbudowany, formułując najpierw (ustęp 1) ogólną zasadę o szerokim stosowaniu, a następnie (ustępy 2 i 3) wskazując szereg szczegółowych gwarancji dla postępowania w sprawach karnych. Sposób ujęcia tych kwestii znacznie wykraczał swą szczegółowością poza – typowe dla końca lat 40. ubiegłego stulecia – unormowania konstytucyjne. W przywołanym przepisie widoczny jest wpływ tradycji *common law*, która zawsze nadawała istotne znaczenie gwarancjom proceduralnym³³.

Szerokie rozbudowanie gwarancji rzetelnego procesu trzeba postrzegać na tle ogólnych wartości konstruujących EKPC, zwłaszcza w kontekście jednej z podstawowych zasad konstytucyjnych, tj. zasady państwa prawnego³⁴. Wskazaną zasadę należy w tym kontekście pojmować jako system potępiający arbitralność władzy i traktujący sądy jako podstawowego strażnika praw jednostki³⁵. Za konieczne uznaje się więc nie tylko wyznaczenie podstawowych elementów ustrojowych wymiaru sprawiedliwości, lecz również poddanie funkcjonowania sądów obowiązkowi przestrzegania różnego rodzaju gwarancji proceduralnych, a ponadto – odpowiednio do pytania *quis custodiet custodem* – ustanowienia nadzoru europejskiego jako gwarancji o ostatecznym charakterze³⁶. Jak zasadnie podkreśla się bowiem w doktrynie, tylko wówczas możliwe jest, by prawa

³² Zob. M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2010, s. 387.

³³ P. Hofmański, A. Wróbel (w:) L. Garlicki (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, t. I, *Komentarz do art. 1–18*, Warszawa 2010, s. 246.

³⁴ *Ibidem*. Na temat tej zasady zob. M. Wyrzykowski, *Zasada demokratycznego państwa prawa* (w:) W. Sokolewicz (red.), *Zasady podstawowe polskiej Konstytucji*, Warszawa 1998, s. 82 oraz przywołana tam literatura.

³⁵ P. Hofmański, A. Wróbel (w:) L. Garlicki (red.), *Konwencja...*

³⁶ *Ibidem*.